

Отримано: 29 вересня 2021 р.

Прорецензовано: 29 жовтня 2021 р.

Прийнято до друку: 1 грудня 2021 р.

e-mail: hanna-zvonko@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-12(80)-26-29

Звонко Г. О. Зооморфна та вегетативна моделі реалізації образних ознак концепту *перетворення* в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 12(80). С. 26–29.

УДК: 811.161.2'1

Звонко Ганна Олександрівна,

кандидат філологічних наук,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗООМОРФНА ТА ВЕГЕТАТИВНА МОДЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗНИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розкрито образні ресурси концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, зокрема проаналізовано особливості продуктивних зооморфної та вегетативної метафоричних моделей. На основі корпусу проаналізованих текстів, переважно художніх і фольклорних, встановлено засоби вербалізації цих метафоричних моделей та їхніх часткових моделей, що передають ситуації перетворення. Схарактеризовано зооморфну метафоричну модель, що визначається групою зооморфних ознак аналізованого концепту і деталізується за анімалістичними (ознаки тварини), орнітологічними (птахів), іхтіологічними (риб), ентомологічними (комахи) характеристиками, та вегетативну метафоричну модель, яка актуалізує ознаки рослин у номінації й описі об'єкта перетворення за подібністю властивостей росту, фізіології, життєвих циклів, етапів розвитку тощо.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт ПЕРЕТВОРЕННЯ, образні ознаки концепту, концептуальна метафора, метафорична модель, зооморфна модель, вегетативна модель.

Hanna Zvonko,

PhD (Philology),

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ZOOMORPHIC AND VEGETATIVE MODELS OF THE IMPLEMENTATION OF THE FIGURATIVE FEATURES OF THE TRANSFORMATION CONCEPT IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article reveals the features of zoomorphic and vegetative models as productive metaphorical models, through which the figurative resources of the TRANSFORMATION concept in the Ukrainian language are realized. It was found that the zoomorphic model is determined by a group of zoomorphic features of the analyzed concept and is detailed by animalistic (animal features), ornithological (birds), ichthyological (fish), entomological (insect) characteristics that structure the corresponding partial models. The animalistic model conveys a wide range of transformations, and a specific indication of the form is always fixed. Entomological types of transformations are supplemented by an evaluative component: positive (bee, ant) or negative (flea, fly).

The vegetative model combines plant metaphors, by which we mean the actualization of plant characteristics in the nomination and description of the object of transformation by the similarity of growth properties, physiology, life cycles, stages of development, and so on. This model involves the transformation of "man (or part of it) – a plant", rarely vice versa. The Ukrainian linguistic worldview is characterized by the provision of morphological characteristics of the plant to anthropomorphic concepts, so the implementation of the model 'TRANSFORMATION – a plant' reveals in the structure of the concept a group of vegetative features: 'roots', 'stem', 'blossom'.

Key words: cognitive linguistics, TRANSFORMATION concept, figurative features of the concept, conceptual metaphor, metaphorical model, zoomorphic model, vegetative model.

Постановка проблеми. У когнітивній лінгвістиці та лінгвоконцептології сформувався досвід дослідження концепту за різними напрямками: лінгвокультурологічним (А. Вежицька, С. Воркачов, В. Карасик, В. Кононенко, В. Красних, Д. Лихачов, В. Маслова, Н. Слухай), етнолінгвістичним (А. Вежицька, І. Голубовська, В. Жайворонок), антропоцентричним (С. Воркачов), лінгвокогнітивним (В. Дем'янков, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, З. Попова, Й. Стернін), психолінгвістичним (О. Залевська, Р. Фрумкіна).

Феномен ПЕРЕТВОРЕННЯ має різноманітні форми об'єктивації, передусім вербальної репрезентації, зумовленої характером сприйняття та інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків, в українській мовній картині світу, що акцентує увагу на засобах експлікації знань про світ у концепті ПЕРЕТВОРЕННЯ, розкриває його місце в ментальному лексиконі етносу. Вивчення мовної картини світу не тільки спрямоване на розкриття властивих цій мові ресурсів, а й відбиває етнічну специфіку [2; 3; 12; 13], що зумовило вибір для дослідження концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

За алгоритмом лінгвоконцептуального дослідження було проаналізовано: семний склад ключового слова концепту [6]; етимологічні гнізда різного походження з метою встановлення первісного змісту концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ [4]; парадигматичні зв'язки концепту, які охоплюють синонімічні ряди ключового слова й антоніми ключового слова концепту [8]; аксіологічні ознаки концепту [5]. У процесі моделювання цього концепту виявлено низку образних ознак, які стали основою для творення метафор за низкою продуктивних моделей [7].

Зооморфна та вегетативна метафоричні моделі, які передають ситуації перетворення, ще не були проаналізовані детально, що є актуальним як щодо необхідності повного лінгвістичного аналізу засобів об'єктивації концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, так і характеристики метафори як механізму об'єктивації концепту, основних ознак метафоричного перетворення та утворених за цими ознаками моделей; розкриття образних характеристик концепту в різних типах дискурсу.

Мета статті – проаналізувати зооморфну та вегетативні метафоричні моделі, що репрезентують образні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

Завдання статті – схарактеризувати основні ознаки метафоричного перетворення, їхню репрезентацію в зооморфній та вегетативній загальних і часткових моделях, з'ясувати лінгвокультурологічні особливості реалізації цих моделей у мовній картині світу українців.

Методи дослідження. Основним є метод концептуального аналізу, у процесі застосування якого виявлено різноаспектні ознаки концепту, у тому числі й образні. Для уточнення отриманих результатів застосовано також такі елементи лінгвоконцептуальної методики, як аналіз словникових дефініцій та контекстуальну інтерпретацію. Характеристику етнокультурної інформації забезпечив метод лінгвокультурологічного аналізу.

Джерельну базу дослідження становлять текстові фрагменти, що передають ситуації перетворення. Ці фрагменти текстів виокремлені на основі суцільної вибірки з українських художніх творів ХХ–ХХІ ст. різних авторів, а також із фольклорних текстів, зокрема українських чарівних казок. Основою для текстової репрезентації концепту став Корпус текстів української мови (<http://www.mova.info/corpus.aspx>).

У процесі вивчення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ було використано лексикографічні праці, зокрема: «Знаки української етнології: Словник-довідник» В. В. Жайворонка; «Словник української мови : в 11-ти т.» (за ред. І. К. Білодіда); «Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.)» (уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел).

Виклад основного матеріалу дослідження.

У нашому дослідженні є основним лінгвокогнітивний аспект вивчення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ з елементами лінгвокультурологічного аналізу. Аналіз метафоричних моделей, що передають ситуації перетворення, враховує досвід розкриття, зокрема, зооморфної моделі як когнітивного механізму у мовній концептуалізації довколишньої дійсності [14], національну специфіку фітонімів [11], специфіку етнознаків *вовк* (СЖ, с. 103), *зозуля* (СЖ, с. 251-252), *голуб* (СЖ, с. 141-143), *кінь* (СЖ, с. 286-287), *коза* (СЖ, с. 296-297), *баран* (СЖ, с. 26), *риба* (СЖ, с. 498-499), а також *верба* (СЖ, с. 72-74), *калина* (СЖ, с. 269-271), *квітка* (СЖ, с. 280), *тополя* (СЖ, с. 599-600) та ін. в українській лінгвокультурі.

Взагалі «місце зооморфізмів у лексичній системі мов детерміновано як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними причинами, а саме здатністю зоонімів позначати людей, предмети, явища, виражати оцінки, почуття, емоції, тобто використовуватися не в зоозначеннях і мати прагматичну функцію» [1, с. 6].

Причиною таких перетворень, на думку І. С. Нечуя-Левицького, був пантеїзм, а народна поезія повно втілила мотиви перевтілення людей, зокрема, у птахів (зозулю, солов'я, дятла, чорногозу): «Зозулю обертається нещасна невістка. Мати присилувала дочку вийти заміж на чужу сторону і заборонила їй сім літ навідуватись до себе. Дочка з горя стала зозулею, прилетіла до матері, сіла коло хати і почала кувати, щоб мати почула і вийшла із хати» [9, с. 116].

Образні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ фокусує концептуальна метафора. Сферою-джерелом для її утворення виступають знання про живу й неживу природу, а характеристика, на якій ґрунтується уподібнення, виступає загальними підставами для розкриття образних ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ. Ці ознаки проаналізованого концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові реалізуються за такими моделями, як вітально-мортальна, антропоморфна, артефактуально-атрибутивна, зооморфна, вегетативна, колоративна, просторово-темпоральна, а також модель, об'єктом чи суб'єктом якої є першоелементи буття. Продуктивними моделями, що характеризують метафоричні перетворення, є зооморфна та вегетативна.

Зооморфна модель. Ця загальна модель визначається групою зооморфних ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ і деталізується за анімалістичними (ознаки тварини), орнітологічними (птахів), іхтіологічними (риб), ентомологічними (комахи) характеристиками.

У дослідженні загальну зооморфну модель ми деталізували за такими частковими моделями:

а) **анімалістична модель** – і відповідна анімалістична метафора виникає, якщо допоміжним суб'єктом порівняння виступає тварина. Аналіз цієї моделі має перспективи розгортання як у плані формування міфологічної картини світу, так і її розкриття в художньо-авторських «світах». В українській мові перенесення властивостей людей на тварин є досить поширеним для вторинної номінації: *Все ж, хоча вовком зробишся, та не всі свої втрапив прикмети* (А. Содомора); *Пальці зростаються їй, і вже їх не нігті вінчають – В'яже копито тверде* (А. Содомора); *Тут же зробилися з них [людей] вайлуваті битливі корови* (А. Содомора); *В чорних, огидливих змій замінила волосся Горгони* (А. Содомора). Анімалістична модель передає широкий спектр перетворень, причому завжди фіксується конкретна вказівка на вид.

У фольклорних текстах ця модель охоплює чарівні перетворення «людина – тварина», і навпаки, пор.: *він і перекинувся конем, та таким конем, що любо й подивиться* («Нещасний Данило»); *От і зробила дідовій дочці так, щоб вона козою побігла* («Казка про гоніння мачухи»); *поведіте мене на ярмарок, я зроблюсь срібним бараном* («Ох»);

б) **орнітальна модель** відображає перехід «людина – птах» (та відповідні метафори), як-от: *от він [Дідів син] голубом перекинувся і полетів вгору* (М. Коцюбинський); *Замінив його тіло В білого птаха з таким же іменням отець моревладний* (А. Содомора); *...пір'ям стало волосся* (А. Содомора); *Ось він, позбувшись себе, зодягається в крила рудаї, Більшою в нього стає голова...* (А. Содомора); *Кажуть, з-під нігтів його проросло тоді пір'я, Руки у крила змінилися* (А. Содомора).

Для пор.: *окриляти* у значенні 'надихати': *У нішах під її стінами – мармурові погруддя великих людей, що колись окриляли душі людські, будили розум, вигадували машини, апарати, технології...* (Л. Копань);

в) **іхтіологічна модель** охоплює перехід «людина – риба» (та відповідні образні засоби), зокрема: *...лускою взялася, затверднувши шкіра* (А. Содомора); *Тіло у рибу німу переходить повільно* (А. Содомора); *Коли вона повернулася додому, луска перетворилася на дукати* (Ю. Винничук); *Я плавав рибою в океані, в холодних глибинах* (О. Бердник); *А на брудно-сріблястій блискі стола, застеленій праною-перепраною цератою майже тілесного кольору, дивовижною рибою лежало тіло дівчини років двадцяти, приготоване до розтину* (О. Ірванець);

г) **ентомологічна модель** передає відповідні ентомологічні типи перетворень, що виражаються різними образними засобами (порівняннями, метафорами):

метелик (раптовість перетворення) – *Згадка про смерть війнула метеликом в Оленьковій голові і закружляла вихором* (Ю. Винничук); *Вона спурхнула метеликом із свого місця, поцілувала дядю в лисину і побігла на подвір'я* (О. Іваненко);

бджола (якісні характеристики перетворення) – *Натягнута до краю струна радості бриніла, ніби бджола на сонці* (Іван Багряний); *Увага всіх знову жадною бджолою всмоктується в чорний, малоподібний до квітки апарат* (В. Винниченко);

мураха (перетворення на об'єкт меншого розміру) – *І здавалися люди з узвишся, серед поля білого – мурахами* (В. Дрозд); *Дитина вдвлятиметься у визоріле, урочисте небо так само, як і ти колись, захопившись астрономією: з картону і скелець від окулярів ти зладнав подобизну телескопа, а потім, притискаючи його, щоб не тремтів, у розвітленні старої горішчини, до легкої одури вдвлявся в небо і меншав, меншав, перетворюювся на мураку перед лицем простору і всевидінням зір, примагнічених твоїм поглядом – і так стає завжди, коли довго зорити в чистосайне, вмите морозним оцтом, ранньоосіннє небо* (Є. Пашковський);

муха (різкість зміни) – *І два слова, мов муха об шибку, билися йому в голові* (П. Загребельний);

блоха (спосіб руху) – *Чого ти там ліжком рипиш, крутишся, блоха у кожусі, не спиш сам і мені очей склепти не даси?* (В. Дрозд). Очевидно, на основі компаративного фразеологізму (*вчепився*), як блоха до кожуха відбувається контекстуальна трансформація блоха у кожусі;

тарган (ситуативно-уявна ймовірність, умови перетворення) – *Зрозуміло, що таргани не працюють вихователями, а от вихователь цілком імовірно може обернутися тарганом* (Л. Денисенко).

Ентомологічні типи перетворень доповнюються оцінним складником: позитивним (бджола, мураха) чи негативним (блоха, муха).

Вегетативна модель. Рослинні метафори – один із найпоширеніших способів перенесення зовнішніх характеристик на явища внутрішнього світу. Як відзначає М. В. Піменова, «вегетативний код є одним з універсальних способів опису фрагментів світу» [10, с. 59]. Отже, рослинна або вегетативна метафора є невід'ємним складником семантики перетворення на реалію світу флори, а також одним із засобів моделювання мовної картини світу.

Під вегетативною метафорою розуміємо актуалізацію ознак рослин у номінації й описі об'єкта перетворення за подібності властивостей росту, фізіології, життєвих циклів, етапів розвитку тощо, наприклад: **одерев'яніти** 'Втратити чутливість, здатність рухатися; залякнути, одубіти (про тіло і його частини)' (СУМ: 5, с. 624; ВТСУМ: с. 827): *Годі їхати, проїдемося трохи, ноги зовсім помліли і одерев'яніли* (М. Кропивницький); *Тепер уже він [господар] строго подивився на Ганну Михайлівну. В неї знов одерев'яніли руки й ноги* (С. Журахович).

Одним із важливих складників цієї моделі є перетворення людини в дерево, яку В. В. Жайворонок розглядає як «породження давнього тотемізму» на прикладі етнознака *верба* (СЖ, с. 72-74).

Сама модель передбачає перетворення «людина (або її частини) – рослина», рідше навпаки, пор.: *І квіткою, й калиною Цвісти над ним буду, Щоб не пекло чуже сонце, Не топтали люде* (Т. Шевченко, «Думка (Вітре буйний, вітре буйний»)), для пор.: етнознаки *квітка* (СЖ, с. 269-271), *калина* (СЖ, с. 280) та ін. (*терен, груша, яблуко, береза*); *І вироста з тієї крові така вишня!* («Нещасний Данило»); *Мавка змінюється раптом у вербу з сухим листям та плакучим гіллям* (Леся Українка); *Її [Ганни] тіло стало березою, личко стало калиною, очі – терновими ягодами, а душа грушою* (І. Нечуй-Левицький), (за іншою версією, Ганнина коса стає шовковою травою, краса обличчя – калиною, а душа – яблучком); *В тому шумі – минуле оядька: червоніла капуста грядка, чад Європи на видноколі, і жоржжина-дружина в полі* (М. Вінграновський); нерідко присутня вказівка на вид або характеристика: *Тіла ж ніде не знайшли, натомість – шафранної барви квітку...* (А. Содомора); *Бо ж колись і тобі, Персефоно, Можна було – пригадай – обернути у м'яту пахучу Німфу струнку* (А. Содомора);... *омину вас, Кроконе й Смілко, що замінилися у квіти дрібні* (А. Содомора).

Для української мовної картини світу притаманне надання морфологічних характеристик рослини антропоморфним концептам, тому реалізація моделі 'ПЕРЕТВОРЕННЯ – рослина' виявляє в структурі концепту групу вегетативних ознак: 'коріння' – *Віра присіла на той камінь, поставила коло себе валізу, і вже їй не хочеться звідси нікуди іти, а хочеться стати деревом, вкоринитися у цю землю, на якій вона вироста, і розмовляти тільки з вітрами, а з людьми не розмовлять* (В. Дрозд), 'стебло' – *Червона кров Сеньки полилась на потолочену пшеницю і, гаряча-гаряча, збігала стеблом на суху землю* (Г. Косинка), 'цвітіння' – *Кров перемітється в квіт* (А. Содомора), і навпаки, деталізація відбувається за напрямком «частини тіла людини»: *дерев'яні вже груді, деревом плечі стають* (А. Содомора).

Спектр мовних репрезентацій має образна ознака 'ПЕРЕТВОРЕННЯ – плід', у зв'язку із чим ПЕРЕТВОРЕННЯ осмислюється за параметром 'зрілий' або 'незрілий', що вказує на характер результату процесу перетворення: *Це став зрілий офіцер-солдат, звершитель перемоги* (О. Довженко). Для ПЕРЕТВОРЕННЯ також властивий опис через ознаки рослинного масиву – 'сад', 'ліс': *А нею [театральною завісою] відкрився безмежний сценічний простір: то був дрімучий сад, біологічний вірш у двох відмінах – на похилому пагорбі, захаращений виткими рослинами і всіма відтінками зеленого, зашуканий і задушливий сад, ціле солов'їне місто з дванадцятьма ріками та зоряним небом, і в цьому зміїно-млюсному просторі, між сьомою та восьмою водою, знаходився обвитий мохом і порослий липкими запаморочливими квітами дуб* (Ю. Андрухович); *Перекинувся гребінець лісом* (Ю. Винничук).

Висновки дослідження. Образний складник є активним ресурсом комплексного розкриття мовної об'єктивації концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ. Отримані результати дослідження дозволяють встановити, що зооморфна та вегетативна моделі є продуктивними метафоричними моделями, що репрезентують ситуації перетворення. Зооморфна модель визначається зооморфними ознаками аналізованого концепту, що структурують відповідні часткові моделі – анімалістичну, орнітальну, ентомологічну. Вегетативна модель об'єднує метафори, в яких актуалізуються ознаки рослин у номінації й описі об'єкта перетворення за подібністю властивостей росту, фізіології, життєвих циклів, етапів розвитку тощо. Ця модель передбачає перетворення «людина (або її частини) – рослина», рідше – навпаки. Типи перетворень доповнюються оцінним складником: позитивним чи негативним. У художньому та фольклорному дискурсі перетворення, що охоплюють ці метафоричні моделі, відображають традиційні для українців уявлення, а також індивідуально-авторські.

Перспективи дослідження – детальний аналіз інших продуктивних метафоричних моделей, за допомогою яких реалізуються образні ресурси концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

Література:

1. Ватлецов С. Г. Систематика зооморфной лексики и её англо-русская эквивалентность : автореф. дис.... канд. филол. наук : 10.02.19. Нижний Новгород, 2001. 18 с.
2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст. : монографія. Тернопіль : «Джура», 2008. 424 с.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси. К. : Довіра, 2007. 261 с.
4. Звонко Г. О. Мотиваційні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові. *Українське мовознавство (Міжвідомчий науковий збірник)*. Вип. 44/1. К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. С. 118–123.
5. Звонко Г. О. Аксиологічні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 1 (67). К. : ВПЦ «Київський університет», 2020. С. 59–67.
6. Звонко Г. О. Об'єктивація поняттєвих ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»* : збірник наукових праць / укл.: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк, С. В. Новоселецька. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 44. С. 100–103.
7. Звонко Г. О. Образні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 68(1). К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 66–77.
8. Звонко Г. О. Парадигматичні зв'язки концептуальної одиниці ПЕРЕТВОРЕННЯ. *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 2 (69). К. : ВПЦ «Київський університет», 2021. С. 36–49.
9. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-ге вид. К. : Обереги, 2003. 144 с. (Бібліотека українського раритету).
10. Пименова М. В. Концепт надежда в русской языковой картине мира. *Человек и его язык : к 75-летию проф. В. П. Недялкова*; отв. ред. Е. А. Пименов, М. В. Пименова. Кемерово : Графика, 2003. С. 47–67. (Филологический сборник. Вып. 4).
11. Подолян І. Е. Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.17 / Київський держ. лінгвістичний ун-т. К., 2000. 330 с.
12. Слухай (Молотаева) Н. В. Художественный образ в зеркале мифа этноса : М. Лермонтов, Т. Шевченко (лингвосомиотический аспект) : дис.... д-ра филол. наук : 10.02.02 ; 10.02.01. К., 1996. 466 с.
13. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. 167 с.
14. Стоянова Е. Зооморфная модель в концептуализации мира. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica Rossica*, 2017, 14. С. 171–183. <https://doi.org/10.18778/1731-8025.14.17>

Умовні скорочення лексикографічних джерел:

- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- СЖ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970–1980.